

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 35.072

Пацкан В. В.,
здобувач Інституту законодавства
Верховної Ради України

СПОСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

Статтю присвячено способам забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Сформульовано авторське визначення поняття «способи забезпечення прав та свобод людини та громадянина». Визначено основні способи забезпечення прав та свобод людини та громадянина. Проаналізовано гарантії забезпечення прав та свобод людини та громадянина. Визначено способи захисту прав та свобод людини та громадянина.

Ключові слова: способи забезпечення прав та свобод людини та громадянина, гарантії забезпечення прав та свобод людини та громадянина, способи захисту прав та свобод людини та громадянина, забезпечення прав та свобод людини і громадянина, права людини.

Статья посвящена способам обеспечения прав и свобод человека и гражданина. Сформулировано авторское определение понятия «способы обеспечения прав и свобод человека и гражданина». Определены основные способы обеспечения прав и свобод человека и гражданина. Проанализированы гарантии обеспечения прав и свобод человека и гражданина. Определены способы защиты прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: способы обеспечения прав и свобод человека и гражданина, гарантии обеспечения прав и свобод человека и гражданина, способы защиты прав и свобод человека и гражданина, обеспечение прав и свобод человека и гражданина, права человека.

The article is devoted to the ways of ensuring the rights and freedoms of human and citizen. Definition "the ways of ensuring the rights and freedoms of human and citizen" is formulated. The main ways of ensuring of the rights and freedoms of human and citizen are determined. Guarantees of the rights and freedoms of human and citizen are analysed. The ways of defence of the rights and freedoms of human and citizen are determined.

Key words: ways of ensuring of the rights and freedoms of human and citizen, guarantees of the ensuring of the rights and freedoms of human and citizen, ensuring of the rights and freedoms of human and citizen, ways of defence of the

rights and freedoms of human and citizen, human rights.

Актуальність дослідження. У контексті сучасних євроінтеграційних процесів, становлення України як правової і демократичної держави, формування громадянського суспільства, важливого значення набуває дослідження проблематики способів забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Після здобуття незалежності України розпочалася активна діяльність Верховної Ради України щодо формування законодавства України про права людини, значна увага в процесі якого приділяється проблематиці забезпечення прав та свобод людини та громадянина.

Дослідження проблематики способів забезпечення прав та свобод людини і громадянина має важливе практичне значення для подальшого реформування законодавства України в контексті процесів євроінтеграції України, вдосконалення практики реалізації та захисту прав людини, розвитку України як демократичної і правової держави. Тому дослідження проблематики способів забезпечення прав та свобод людини і громадянина є важливими для розвитку науки конституційного права.

Ступінь наукової розробки. Проблематика способів забезпечення прав та свобод людини і громадянина є актуальною, а окремі її аспекти були предметом дослідження багатьох сучасних науковців, зокрема: В.Б.Авер'янова, К.Г.Волинки, В.С.Журавського, Ю.М.Тодики, Ю.С.Шемшученка.

Мета статті: охарактеризувати способи забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Завданнями даної статті є: сформулювати авторське визначення поняття «способи забезпечення прав та свобод людини та громадянина»; визначити основні способи забезпечення прав та свобод людини та громадянина; проаналізувати гарантії забезпечення прав та свобод людини та громадянина, визначити способи захисту прав та свобод людини та громадянина.

Виклад матеріалу. Законодавство України приділяє значну увагу правовому регулюванню відносин між державою і громадянами. І це не дивно, оскільки будь-які правовідносини включають в себе категорію забезпечення прав і свобод громадян.

Способи забезпечення прав та свобод людини і громадянина виражаються на практиці через механізм реалізації прав і свобод, механізм їх охорони та механізм їх захисту. Так, О.Ф.Скаун визначає, що механізм реалізації прав людини включає заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини; механізм охорони прав людини включає заходи з профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи; механізм захисту прав людини включає заходи, що призводять до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення[1, с. 190]. На думку К.Г. Волинки реалізація прав і свобод особи – це форма забезпечення прав і

свобод, в якій відображається діяльність по створенню належних юридичних і фактичних умов безперешкодного і найбільш повного використання соціальних благ, опосередкованих правами і свободами, з метою максимального задоволення інтересів і потреб[2, с. 6-7]. На думку автора, у цій ланці механізму забезпечення прав і свобод залучаються всі його складові елементи: як суто юридичні, так і загальносоціальні. У цьому контексті А.Б. Венгеров вказує, що реалізація права – це така соціальна поведінка суб'єктів права, в якій втілюються приписи правових норм, як форма практичної діяльності із здійснення прав, виконання обов'язків[3, с. 428].

Охорона прав і свобод особи – це форма забезпечення прав і свобод, яка виражає діяльність, спрямовану на запобігання будь-яких порушень прав і свобод особи, шляхом витіснення негативних факторів соціального середовища, які можуть спровокувати або полегшити порушення прав і свобод особи. Засобами охорони прав і свобод особи виступає цілеспрямована діяльність компетентних органів державної влади і різноманітних суспільних інституцій[2, с. 6-7]. На думку Я.М.Шевченка, «поняття охорони» включає в себе поряд із заходами економічного, політичного, ідеологічного характеру, що забезпечують нормальнє регулювання суспільних відносин, попередження правопорушень, усунення причин, їх породжуючих (регулятивні норми), також і заходи, спрямовані на поновлення чи визнання прав у випадку їх порушення чи оспорювання, а саме: захист (охоронні норми)»[4, с.130]. Тобто, автор вважає, що за юридичною природою поняття «правова охорона» є широким поняттям, яке включає в себе і поняття «правовий захист».

В юридичній доктрині «захист» розглядається, зокрема, як найдієвіша охорона прав людини[5, с. 189-190], тобто захист визначають як підвід охорони. А К.Г.Волинка, під захистом прав і свобод особи розуміє окрему форму забезпечення прав і свобод, яка відображає дію даного механізму, спрямовану на:

- припинення порушень прав і свобод особи;
- ліквідацію будь-яких перешкод, що виникають при їх здійсненні; відновлення порушених прав і свобод;
- притягнення особи, винної у скоєнні правопорушення, до юридичної відповідальності[2, с. 6-7].

З огляду на вищеприведене ми вважаємо, що захист прав і свобод громадян є окремим механізмом в системі забезпечення прав і свобод громадян і застосовується виключно при порушенні цих прав і свобод. Адже метою забезпечення прав та свобод людини і громадянина є не тільки захист прав людини, але й створення належних умов для реалізації прав та свобод людини і громадянина та їх охорони.

Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що система забезпечення прав та свобод людини та громадянина включає в себе, як

складові елементи – захист прав та свобод людини і громадянина, реалізацію прав та свобод людини і громадянина, охорону прав та свобод людини і громадянина.

На основі вищевикладеного, можна запропонувати наступне авторське визначення поняття «способи забезпечення прав та свобод людини та громадянина» – це основні напрямки впливу норм та принципів права, держави, уповноважених суб'єктів, на поведінку суб'єктів правовідносин з метою належної практичної реалізації прав та свобод людини та громадянина, їх охорони та захисту.

Основні способи забезпечення прав та свобод людини та громадянина:

1. Реалізація прав та свобод людини і громадянина.
2. Захист прав та свобод людини і громадянина.
3. Охорона прав та свобод людини і громадянина.

Досліджуючи проблематику способів забезпечення прав і свобод громадян, доцільно проаналізувати форму забезпечення прав та свобод людини та громадянина. Форма забезпечення прав і свобод людини і громадянина реалізується в конкретних діях, які здійснюються органами державного влади та їх працівниками. Тобто владні повноваження цих органів мають бути представлені (виражені) в певних діях, що містять владні приписи. Ці дії є досить різноманітними й можуть бути об'єднані в певні однорідні групи. Зовнішнє практичне виявлення діяльності щодо реалізації окремих функцій одержало назву форм їх здійснення. У загальнонауковому трактуванні «форма» завжди пов'язується з категорією «зміст». У даному разі під формою розуміють той чи інший спосіб зовнішнього вираження конкретного змісту[6, с. 114].

Основна практична цінність прав та свобод людини та громадянина проявляється у їхній реальності, яка, в свою чергу, забезпечується певним набором засобів, способів, гарантій, що дає змогу людині належним чином реалізовувати свої права. У зв'язку з цим, роль захисту, як способу забезпечення прав і свобод, в демократичних державах доповнюється також гарантіями прав і свобод. Такі гарантії відповідають рівню демократії в державі та суспільстві, розвитку економічних відносин, рівню правової культури та правосвідомості населення, а також залежать від законності, верховенства права та незалежності судової системи в державі.

Ю.М.Тодика та В.С.Журавський зазначають, що гарантування прав і свобод – це своєрідний зовнішній метод обмеження влади, яка завжди прагне до саморозширення і посилення своєї присутності у всіх сферах людського життя[5, с. 167-168]. Водночас К.Слюсар вказує на те, що методологія гарантування прав людини містить: право на захист; форми захисту; примусові засоби захисту. Зміст права на захист – це вимога уповноваженого суб'єкта до правопорушника, що оскаржує його інтерес[7, с. 37].

Сучасне розуміння гарантій прав і свобод людини сформувалось протягом тривалого історичного періоду в процесі соціальної діяльності людей. Як зазначає М.М. Гуренко, на сучасному етапі розвитку суспільства, гарантії прав і свобод людини являють собою самостійне соціально-правове явище, оскільки їм характерні: індивідуальні витоки; персональні форми відтворення; власні принципи і закони становлення, існування та розвитку; умови співвідношення своїх складових – держави, права, суспільства і людини[8, с. 23].

Нині в юридичній науці відсутнє однозначне розуміння поняття «гарантій». На думку Ю.С.Шемшученка, гарантіями є вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичне забезпечення прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення [9, с. 555]. З точки зору М.С. Малеїна, гарантіями прав та свобод громадян є умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав та свобод людини[10, с.41]. На думку А.Ф. Нікітіна, гарантії прав та свобод – це обов'язок держави захищати людину, створювати правові, соціальні і культурні умови для реалізації прав і свобод; діяльність міжнародних і державних організацій по захисту прав людини[11, с.76]. Існує і таке розуміння гарантій як сукупності соціальних структур суспільства, які виступають як засоби забезпечення їх прав. Але головне у тому, що гарантії повинні бути спрямовані на практичне здійснення прав і свобод громадян[12, с.73].

Підсумовуючи сутність гарантій в широкому розумінні, на нашу думку, вони є сукупністю спеціальних способів, засобів забезпечення прав та свобод людини та громадянина, і мають на меті створити такі умови, які сприятимуть належній реалізації прав та свобод людини і громадянина, їх захисту та охороні. На нашу думку, вони є важливим невід'ємним елементом у правовому забезпеченні прав і свобод громадян в тій чи іншій державі.

Отже, гарантії забезпечення прав та свобод людини та громадянина можна умовно поділити на:

1. Гарантії реалізації прав та свобод людини та громадянина
2. Гарантії захисту прав та свобод людини та громадянина.
3. Гарантії охорони прав та свобод людини та громадянина.

В юридичній літературі існує кілька підходів до поділу гарантій на види. Так, В.Б.Авер'янов, поділяє гарантії прав та свобод людини та громадянина на загальні та спеціальні (юридичні). Загальні гарантії відповідають за належну реалізацію та охорону прав і свобод. Сюди відносяться політичні, економічні, ідеологічні, соціальні. Політичні гарантії базують на впливі громадської думки та на можливості створення громадянами об'єднань громадян та політичних партій на основі певних ідей[13, с. 10]. Ідеологічні гарантії, як правило, полягають у забезпечені державою ідеологічної багатоманітності, забороні цензури та недопущенні

визнання певної ідеології обов'язковою. Економічні та соціальні гарантії полягають у реальній можливості користуватися суб'єктивними правами і свободами. Кожна держава через свої правоохоронні органи може гарантувати особисті й політичні права громадян, але не має необхідних важелів для забезпечення соціально-економічних прав. Цьому перешкоджають безробіття, загальне зростання цін та інші економічні фактори [14, с. 27].

Що стосується спеціальних або юридичних гарантій, то сюди належать в основному ті способи (засоби), які безпосередньо, оперативно і ефективно забезпечують здійснення прав та свобод людини та громадянина. Певним чином до цієї групи гарантій належать не лише суто юридичні способи захисту прав і свобод, але й механізми охорони цих прав державними установами. У даному контексті В.І.Кожухін називає юридичні гарантії системою державно-правових засобів[15, с.15]. Фактично, ця група гарантій є визначальною при застосуванні того чи іншого способу захисту прав та свобод людини та громадянина.

На думку О.Ф.Скакун є три основні способи правового захисту громадян від неправомірних дій органів виконавчої влади та їх службовців:

1. Загальносудовий, який полягає у праві громадян на судовий захист, закріплений в ст. 10 Загальної декларації прав людини, тобто у гарантуванні кожному праву на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а також у можливості після використання всіх національних засобів правового захисту звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

2. Адміністративний, тобто розгляд скарг на порушення прав у вищестоячих інстанціях. Водночас кожному громадянину гарантується право звернення за захистом своїх прав до суду, якщо він незадоволений результатами розгляду його скарги в адміністративному порядку. Варто відзначити, що зазвичай судовий захист, особливо за наявності незалежної судової системи, є набагато об'єктивнішим, кваліфікованішим, неупередженішим, ніж адміністративний.

3. Адміністративно-судовий (практикується в багатьох європейських країнах: Франція, ФРН, Іспанія, Швейцарія). Цей спосіб захисту характеризується створенням спеціалізованих судів для вирішення спорів у індивідуальних адміністративних справах, які виникають у сфері функціонування органів управління внаслідок неправомірних дій їх службовців[1, с. 191-192].

На відміну від О.Ф. Скакун, І.Л. Бородін до способів захисту прав та свобод людини та громадянина відносить:

а) конституційне право громадян на оскарження;

- б) судовий контроль та нагляд по захисту прав та свобод громадян;
- в) загальний нагляд прокуратури, представництво прокурором інтересів громадян в адміністративному судочинстві[16, с. 6].

З вищеприведених думок, ми вважаємо, що основними формами захисту прав і свобод людини та громадянина являються судова (право на звернення до суду), адміністративна (право на звернення до відповідного органу) та громадська (самозахист, ЗМІ тощо). На основі цих трьох основних форм захисту і формуються способи захисту.

Насправді способів захисту прав і свобод людини та громадянина є багато. Одні є більш ефективними, інші – менш ефективними. Ефективність кожного окремо взятого способу захисту в конкретній країні залежить від багатьох факторів, а саме: рівня розвитку правової системи та громадянського суспільства, ролі корупції у вирішенні суспільних та соціальних спорів, розвиненості судової системи, дієвості принципу неупередженості та незалежності суддівського корпусу, рівня розвитку правової свідомості громадян, економічного розвитку держави в цілому тощо. Однак, здійснивши аналіз юридичної літератури, ми виділяємо наступні способи захисту прав та свобод людини та громадянина, які є складовою частиною способів забезпечення цих прав поряд зі способами реалізації цих прав і свобод та способами їх охорони:

- 1) право на скаргу;
- 2) адміністративний захист прав і свобод людини і громадянина;
- 3) судовий захист та право на правосуддя;
- 4) контрольно-наглядова функція прокуратури;
- 5) право на відшкодування завданих збитків та моральної шкоди як цивільно-правовий спосіб захисту;
- 6) право на самозахист.

На нашу думку, вищевказані способи є найбільш ефективними елементами забезпечення прав та свобод людини та громадянина в демократичній державі, а також є індикатором для сприйняття такої держави як правової та соціальної.

Всі вищеприведені способи захисту прав та свобод людини та громадянина базуються на двох основних методах правового регулювання: імперативному та диспозитивному, з яких випливають способи поведінки фізичних та юридичних осіб, органів державної влади, в тому числі і правоохоронних. Тобто, в рамках поведінки вказаних суб'єктів є лише три способи: припис (чинити винятково так як прописано в нормативно-правових актах), дозвіл (чинити в рамках законодавства, однак на свій розсуд обирати як саме), заборона (не вчиняти того, що вказано в нормативно-правових актах). Якщо імперативному методу правового регулювання притаманні більше приписи, а диспозитивному – дозволи, то

заборони можуть проявлятися як в першому, так і в другому випадках[1, с. 215].

Забезпечення прав та свобод людини та громадянина як основа функціонування демократичної держави, повинно формуватися на основі як імперативного, так і диспозитивного методів правового регулювання. Наше переконання, імперативний метод правового регулювання сприяє формуванню чіткого механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина та є фундаментальним елементом охорони та захисту цих прав і свобод. З іншої сторони, диспозитивний метод призначений забезпечити належну реалізацію прав і свобод громадян шляхом надання їм певного роду свободи обрання способу поведінки в тій чи іншій ситуації, а також обрання форм і методів захисту своїх прав і свобод.

Висновки. Отже, на основі вищепереліченого можна зробити висновок, що основоположними передумовами, які сприяють розвитку способів забезпечення прав та свобод людини та громадянина є громадянське суспільство та демократична правова держава, адже поза їх межами неможливо створити ефективну систему забезпечення прав та свобод людини та громадянина.

Способи забезпечення прав та свобод людини та громадянина займають важливе місце в рамках інституту прав людини і мають важливé значення для забезпечення належного функціонування та еволюції України як правової та демократичної держави, розвитку громадянського суспільства в Україні та утвердження прав людини.

Існують перспективи подальших наукових досліджень у даному напрямку, зокрема, щодо: системи забезпечення прав та свобод людини і громадянина; захисту прав та свобод людини та громадянина; реалізації прав та свобод людини і громадянина.

Отже, в даній статті охарактеризовано проблематику способів забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

Список використаних джерел:

1. Скақун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / О.Ф.Скақун. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
2. Волинка К.Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / К.Г.Волинка; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Київ, 2000. – 13 с.
3. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник для юридических вузов / А.Б.Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000.– 528 с.
4. Шевченко Я.М. Власник і право власності. / Я.М.Шевченко. – К: Наукова думка. – 1994. – 205 с.

5. Конституційне право України: Підручник для студ. вищих навч. закл. / Л.К.Байрачна [та ін.]; ред. Ю.М.Тодика, В.С.Журавський; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 542 с.
6. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту: Монографія / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – Д.: Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України; Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2008. – 588 с.
7. Слюсар К. Методи гарантування і захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина / К.Слюсар // Право України. – 2006. – № 4. – С. 35 – 39.
8. Гуренко М.М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. / М.М.Гуренко; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 36 с.
9. Юридична енциклопедія [Текст] / ред. Ю. С. Шемщученко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 1998 . – Т.1: А-Г. – 1998. – 669 с.
- 10.Малеин Н.С. Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан / Н.С.Малеин // Советское государство и право. – 1977. – №6. – С. 41 – 46.
- 11.Никитин А.Ф. Словарь-справочник по праву / А.Ф.Никитин. – М.: Наука, 1975. – 250 с.
- 12.Олефіренко Е.О. Адміністративно-правові гарантії реалізації прав і свобод громадян: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. / Е.О.Олефіренко; Ірпінь: Національна академія державної податкової служби України. – Ірпінь, 2006. – 210 с.
- 13.Авер'янов В.Б. Гарантії прав громадян у державному управлінні В.Б.Авер'янов // Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики /За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К.: Факт, 2008. – С.185-191.
- 14.Боброва Н.А. Гарантии реализации государственно-правовых норм / Н.А.Боброва. – Воронеж: Издательство Воронеж. ун-та, 1984. – 163 с.
- 15.Кожухін В. Право звернення громадян як гарантія забезпечення їх прав і свобод / В.Кожухін // Держава і регіони. – № 3 – 2007. – С. 4 – 7.
- 16.Бородін І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина. Монографія / І.Л.Бородін – Херсон: Олді - плюс, 2003. – 218 с.